

Erarba ÇIRAKU

MASAKRAT SERBO-MALAZEZE NDAJ POPULLSISË SHQIPTARE GJATË KONFLIKTEVE BALLKANIKE (1912-1913), PËRCJELLË PËRMES DOKUMENTEVE DIPLOMATIKE ITALIANE DHE PUBLIKIMEVE TË KOHËS

Abstrakt:

Luftërat ballkanike janë trajtuar në një sërë studimesh si për sa i përket rolit që ato patën në formësimin e shteteve politike, ashtu edhe në rindërtimin demografik të rajonit. Ky punim do t'i shqyrtojë ato në kontekstin e gjenerimit "in perpetuus" të dhunës me karakter fetar dhe etnik; ku përmes kryqëzimit të të dhënave dokumentare dhe publikimeve të ndryshme të periudhës, do të synojmë të hedhim dritë mbi tipologjinë e dhunës së ushtruar nga formacionet ushtarake dhe paraushtarake serbo-malazeze ndaj popullsisë civile shqiptare përgjatë periudhës 1912-1913. Përmes një qasjeje ndërdisiplinare, punimi shqyrton natyrën e dhunës ushtarake dhe paraushtarake serbo-malazeze, duke theksuar motivet etnike dhe fetare që e nxitën këtë spastrim. Studimi zbardh strategjitë e përdorura për shkombëtarizimin e territoreve të pushtuara dhe përpjekjet për të ndryshuar përbërjen demografike të territoreve shqiptare. Nëpërmjet analizës së raporteve diplomatike, dëshmimeve të kohës dhe fakteve historike, ky punim synon të kontribuojë në literaturën mbi gjenocidet dhe spastrimet etnike në rajonin e Ballkanit.

Fjalë kyçe: Lufta Ballkanike, ushtarake, paraushtarake, masakra, shkombëtarizim.

Hyrje

Luftërat Ballkanike (1912–1913) përbëjnë një ndër periudhat më të errëta në historinë moderne të Europës Juglindore, jo vetëm për pasojat politike dhe territoriale që sollën, por veçanërisht për dhunën sistematike të ushtruar ndaj popullsisë civile. Në këtë kontekst, shqiptarët u bënë objekt i një fushate të organizuar dhune, e karakterizuar nga masakra, dëbime masive, konvertime të detyruara dhe tentativa për zhdukje të identitetit të tyre etno-kulturor. Këto akte, nuk përfaqësojnë vetëm pasoja të një lufte konvencionale, por dëshmojnë një strategji të qëllimshme të spastrimit etnik, të ndërmarrë

nga ushtritë dhe strukturat paraushtarake të shteteve fqinje - veçanërisht atyre serbe dhe malazeze - në funksion të projekteve të tyre shtetformuese. Historikisht, dhuna ndaj shqiptarëve nuk ka qenë një fenomen i izoluar dhe i rastësishëm, por pjesë përbërëse e një paradigme më të gjerë shtetformuese dhe ekspansioniste që synonte mohimin e ekzistencës së tyre si entitet politik, etnik dhe kulturor. Luftërat Ballkanike përbëjnë një fazë kulmore të kësaj qasjeje, e cila vijoi në forma të ndryshme gjatë gjithë shekullit XX, duke kulmuar me spastrimet etnike të viteve 1998-1999 në Kosovë. Prandaj, analizimi i dhunës gjatë viteve 1912-1913 nuk duhet të mbetet vetëm brenda kufijve të kujtesës historike apo përkujtimit memorial, por kërkon një qasje shkencore dhe analitike që synon të ndriçojë burimet strukturore, ideologjike dhe politike të kësaj dhune të përsëritur. Ky punim synon të hedhë dritë mbi natyrën dhe funksionin e dhunës së ushtruar nga formacionet ushtarake dhe paraushtarake serbo-malazeze ndaj popullsisë shqiptare gjatë konflikteve ballkanike, nëpërmjet shqyrtimit të dokumenteve diplomatike italiane, raportimeve të konsujve të kohës, si dhe shtypit evropian bashkëkohor. Në qendër të analizës vendoset mënyra se si dhuna u konceptua, u drejtua dhe u justifikua, duke zbuluar ndërthurjen e elementeve etnike, fetare, politike dhe sociale që e përshkruajnë këtë proces.

Konteksti historik dhe natyra e dhunës etnike në Luftërat Ballkanike Luftërat si përplasje etnike dhe religjioze

Luftërat Ballkanike nuk përbënin vetëm përpjekje për të dëbuar Perandorinë Osmane nga territoret evropiane, por edhe një përplasje me karakter etnik dhe religjioz, që synonte krijimin e shteteve etnikisht homogjene. Në këtë sfond, shqiptarët, të pranishëm në mënyrë dominuese në territore strategjike, u perceptuan si pengesë për projektet ekspansioniste të shteteve fqinje. Serbia, Mali i Zi, Greqia dhe Bullgaria shpallën luftë kundër Perandorisë Osmane me pretendime të qarta territoriale. Këto pretendime nuk ndaleshin vetëm në zonat e banuara me popullsi sllave apo ortodokse, por shtriheshin edhe mbi territore me përbërje etnike shqiptare, si Kosova, Sanxhaku i Novi Pazarit, Shkodra, Lezha, Shëngjini, dhe territore të tjera në veri dhe lindje të Shqipërisë.

Megjithë sinjalet mbi rrezikun e një lufte në Ballkan ishin të qarta, Fuqitë e mëdha, duket se nuk u dhanë rëndësinë e duhur, madje as e vlerësuan luftën si një skenar të afërt. Ministri i punëve të jashtme i Italisë, më datë më 5 tetor 1912, informohet mbi qëllimin e vendeve ballkanike për t'i shpallur luftë Turqisë dhe mbi ekzistencën e një marrëveshjeje mes tyre [vendeve

ballkanike] për ndarjen e territoreve osmane në Europë¹. Ndërkaq, edhe ministri fuqiplotë italian në Beograd i shkruan se edhe Nicolson gjykon se Serbia dhe Greqia do të preferonin të hiqnin dorë nga aventura e rrezikshme ku po i drejtonte Bullgaria - ndërkohë që përfaqësuesi diplomatik serb në Londër shprehej se e gjykonte të pashmangshme luftën nëse Fuqitë e mëdha nuk do të vendosnin të ushtronin seriozisht presion mbi Portën e Lartë për të plotësuar kërkesat e Shteteve Ballkanike [ku pretendimet territoriale serbe përfshinin të gjithë vilajetin e Kosovës, të gjithë Sanxhakun e Novi Pazarit dhe Sanxhakun e Shkodrës deri në det me port Lezhën dhe Shëngjinin].²

Fillimi i Luftës dhe retorika nacionaliste

Më 8 tetor 1912, Mali i Zi ndërmerr operacionin ushtarak kundër Beranës. Përçapjet e bashkërenduara të përfaqësuesve të Austro-Hungarisë dhe Rusisë në Cetinë, nuk dhanë rezultat. Qeveria malazeze kishte vendosur të shpallte luftë.³ Rusia nuk mundi t'i vinte fre një zjarri të cilin e kishte provokuar vetë.⁴ Deklaratat zyrtare të liderëve ballkanikë asokohe e zbulojnë qartësisht retorikën nacionaliste dhe fetare që ushqeui konfliktin. Mbreti Nikolla i Malit të Zi, në shpalljen e luftës më 10 tetor 1912, foli për “çlirimin e vëllezërve të Serbisë së vjetër” dhe për nevojën për t’u ardhur në ndihmë “malësisë fisnike”:

...lirimi i vëllezërve të Serbisë së vjetër nga skllavëria dhe barbaria osmane; si dhe nevoja për t’i ardhur në ndihmë Malësisë fisnike, e cila prej dy vitesh po lufton për të drejtat e saj dhe për bashkimin me Malin e Zi⁵...

Më 18 tetor, manifesti i mbretit të Serbisë përshkruante luftën si “luftë të shenjtë në emër të Zotit”, për lirinë e vëllezërve në Serbinë e vjetër, dhe se në këtë luftë të shenjtë nuk do të luftohej vetëm për lirinë e popullit serb, por edhe për lirinë dhe begatinë e gjithë popujve të tjerë muhamedanë, apo shqiptarë qofshin ata.⁶ Vetëm pak javë më pas, të njëjtët ushtarë u përfshinë në masakra

¹ E. Çiraku, *Dokumente Diplomatike italiane për Historinë e shqiptarëve*, Botimet Albanologjike, Tiranë 2022, dok.nr.104; Romë, 5 tetor 1912.

² Po aty, dok.nr.105; Imperiali për Sangiulianon; Londër, 5 tetor 1912.

³ E. Çiraku, *Dokumente Diplomatike...*, dok.nr.112; Avarna për Sangiulianon; Vjenë, 9 tetor 1912.

⁴ Stavro Skëndi, *Zgjimi Kombëtar Shqiptar 1878-1912*, Phoenix & Shtëpia e Librit dhe e Komunikimit; Tiranë, f.406.

⁵ E. Çiraku, *Dokumente Diplomatike...*, dok.nr.114; Squitti për Sangiulianon; Cetinë, 10 tetor 1912.

⁶ Leo Freundlich, *Albaniens Golgatha: Anklageakten Gegen Die Vernichter Des Albanervolkes*, Vjenë 1913, f. 4.

kundër civilëve shqiptarë në Kumanovë, Ferizaj, Mitrovicë, Shkup dhe qytete të tjera, duke dëshmuar shkallën ekstreme të brutalitetit dhe kontrastin midis deklaratave publike dhe veprimeve në terren. Cari i Bullgarisë thirrjen për Luftë drejtuar kombit të tij e mbyll me shprehjen se kjo nuk do të jetë një luftë si të tjerat, por lufta e Kryqit kundër Gjysmëhënës⁷, shkurt dhe qartë një luftë fetare. Nuk është çudi që kjo Luftë të jetë shërbyer tek masat si Kryqëzata e fundit. Ku nuk munguan as premtime shpirtërore si vendi i sigurt në parajsë për të rënë në fushën e betejës.⁸

Masakrat dhe strategjia e dhunës

Dokumentet diplomatike mbi masakrat

Dokumentet diplomatike italiane dhe telegramet e ambasadave europiane në Beograd e Vjenë raportojnë në mënyrë të përsëritur për planifikime të strukturuar të dhunës ndaj shqiptarëve, përfshirë urdhra për vrasjen sistematike të shqiptarëve. Ambasada italiane në Vjenë, përmes një kabllogrami të datës 10 nëntor 1912, informon Ministrin e Punëve të Jashtme të Italisë se ushtarët serbë kishin marrë urdhër të prerë që të masakronin të gjithë shqiptarët e moshës tetë vjeç e lartë.⁹ Po sipas informacioneve të ambasadës italiane, ushtarët serbë kishin masakruar në Kumanovë mbi 400 shqiptarë, mes tyre shumë fëmijë, gra dhe pleq; ndërsa në Ferizaj ushtarët serbë kufomat e përdhosura të shqiptarëve të vrarë i kishin hedhur në lumë. Sipas raportit bëhet fjalë për rreth 500 kufoma, të cilat pluskonin në ujërat e lumit Vardar.¹⁰

Spastrimi etnik si strategji shtetërore

Për të ndryshuar tablonë demografike të territoreve të pushtuara, të cilat nuk ishin homogjene nga pikëpamja etnike, ushtritë aleate vunë në zbatim metodikën e përdorur më herët nga Rusia për dëbimin e myslimanëve nga

⁷ Igor Despot (2019): The Balkan Wars: An Expected Opportunity for Ethnic Cleansing, Journal of Muslim Minority Affairs, f.3 DOI: 10.1080/13602004.2019.1652410.

⁸ Igor Despot (2019): The Balkan Wars: An Expected Opportunity for Ethnic Cleansing, Journal of Muslim Minority Affairs, f.4 DOI: 10.1080/13602004.2019.1652410.

⁹ Arkivi (digjital) i Institutit të Historisë, Tiranë (më tej: AIH), Archivio Storico Diplomatico di Ministero Affari Esteri, Roma (më tej: AMAE, Roma), Fondi: Serie Politica P (1891-1916) Pacco 737 IMG 1364.

¹⁰ AMAE në AIH, Fondi: Serie Politica P (1891-1916) Pacco 737 IMG 1364.

Kaukazi, gjatë Luftës ruso-turke.¹¹ Duke qenë se pati dhënë rezultate të kënaqshme për Rusinë, e njëjta rrugë u ndoq me përpikëri edhe nga serbët, malazezët, e gjithashtu edhe nga grekët për dëbimin e shqiptarëve myslimanë dhe jo vetëm, nga territoret e tyre. Metoda ishte sistematike dhe konsistente në disa hapa taktikë: fshatrat shkatërroheshin; banorët e tyre vriteshin brutalisht; dhe përhapja e fjalës tek banorët e fshatrave fqinjë, bënte që ata të merrnin arratinë nga tmerri që i priste.¹²

Fushata e dhunës synonte jo vetëm frikësimin dhe dëbimin e popullsisë shqiptare, por përmbante elementë të qartë të spastrimit etnik: shkatërrim të qëllimshëm të fshatrave, përdorim sistematik të torturave, dhe asgjësim të burimeve jetike si rezervat ushqimore dhe bagëtinë. Ushtritë ballkanike, të papajisura me logjistikë adekuatet përshtatshme, mbështeteshin mbi grabitjen dhe rrënimin e popullatës lokale si mënyrë për të siguruar furnizimin e tyre. Në këtë kontekst, dhuna nuk paraqitet thjesht si produkt i egërsisë së luftës, por si një instrument i planifikuar shtetëror, i legjitimuar përmes ideologjisë nacionaliste dhe i mbështetur nga strukturat ushtarake, paraushtarake dhe propagandistike të kohës.

Strategjitë e dhunës dhe spastrimet e dokumentuara

Dokumentet diplomatike italiane të periudhës 1912-1913 përbëjnë një ndër dëshmitë më të qarta të karakterit të planifikuar dhe të institucionalizuar të dhunës ndaj shqiptarëve. Këto burime, të përfshira në raportet e konsujve dhe ambasadorëve italianë në Shkup, Beograd, Vjenë dhe Prizren, ofrojnë një pamje të detajuar të krimeve të luftës të kryera nga trupat serbo-malazeze në territoret e banuara nga shqiptarë.

Një nga aspektet më tronditëse të këtyre dokumenteve është raportimi për urdhra të drejtpërdrejtë ushtarakë, që kërkonin eliminimin fizik të popullsisë shqiptare mbi një moshë të caktuar. Në mënyrë të përsëritur, raportet e konsujve italianë dëshmojnë masakra masive ndaj civilëve, përfshirë gra dhe fëmijë, djegie fshatrash dhe përdhosje trupash. Në Ferizaj, kufomat e viktimave u hodhën në lumë për të zhdukur gjurmët, ndërsa në Kumanovë dhe Shkup u regjistruan akte sistematike të torturës dhe terrorit ndaj civilëve myslimanë shqiptarë.

¹¹ Justin MC Carthy, *Historia e popullsisë së Lindjes së Mesme dhe Ballkanit*, Tiranë: Alsar, 2017, f. 34.

¹² Po aty.

Në një kabllogram të përfaqësuesit diplomatik austro-hungarez në Beograd më datë 15 nëntor 1912, raportohet mbi urdhrin e lëshuar nga autoritetet serbe për të vranë të gjithë shqiptarët mbi 8 vjeç dhe për ta shuar krejt popullin shqiptar.¹³ Serbët nuk dëshironin të kishin dëshmitarë mbi spastrimet që ata bënin në zonat e pushtuara, dhe kjo mund të jetë edhe një nga arsytet e anulimit të njohjes së funksioneve të deriatëhershme të konsujve europianë në Shkup, nën pretekstin e mos zotërimit nga ana e tyre [konsujve] të ekzekuturës së qeverisë serbe.¹⁴ Kjo solli që komunikimi i konsujve me qeveritë respektive do të duhej të gjente rrugë të tërthorta, që informacionet rreth asaj se çka po ndodhte në rajonet e banuara nga shqiptarë, të mund të mbërrinin pranë kancelarive europiane. Pushtimi i qytetit të Shkupit u shoqërua me abuzime sistematike nga ana e autoriteteve ushtarake serbe, ku në shënjestër të persekutimeve, ishin kryesisht myslimanët dhe veçanërisht ata shqiptarë.¹⁵ Që ditën e parë të pushtimit, paramilitarët serbë të mbështetur nga trupat ushtarake, masakruan gjatë natës me qindra shqiptarë, kufomat e të cilëve si gjithnjë, i hodhën në lumë.¹⁶ Bastisjet dhe masakrat e pashembullta ndaj popullsisë shqiptare do të bëhen bashkëshoqërueset e përhershme të pushtimeve ushtarake serbe në Kumanovë, Ferizaj dhe shumë lokalitete të tjera të banuara nga shqiptarë.¹⁷ Avancimi i trupave serbe në territoret, ku ata nuk gëzonin asnjë të drejtë kombëtare, shoqërohej me shumëfishim të masave për shfarosjen sistematike të popullsisë lokale.¹⁸

Kostot njerëzore dhe pasojat për shqiptarët

Vetëm në muajin janar të vitit 1913, serbët vranë mbi 25,000 shqiptarë në Kosovë.¹⁹ Historiani turk Yildirim Aganoglu, nënvizon se nga 2,315,000 myslimanë të Ballkanit, 600 000 u vranë gjatë Luftërave Ballkanike²⁰.

¹³ M. Verli & L. Dushku, *Shqipëria në Dokumentat Austro-Hungareze (1912) Vëllimi IV*, Tiranë, dok.nr.135 f.198.

¹⁴ E. Çiraku, *Dokumente Diplomatie...*, dok.nr.158, f. 253-254.

¹⁵ E. Çiraku, *Dokumente Diplomatie...*, dok.nr.158 f. 253-254.

¹⁶ Po aty, dok.nr.158, f. 253-254.

¹⁷ Po aty.

¹⁸ Po aty.

¹⁹ Noel Malcolm, *Kosovo: A short History*, University Press New York, 1998, f. 298-300.

²⁰ Cituar tek *The Balkan Wars: An Expected Opportunity for Ethnic Cleansing*, Journal of Muslim Minority Affairs, f. 7 DOI: 10.1080/13602004.2019.1652410; afërsisht 632.000 persona ose 27% e popullsisë myslimane të Europës osmane vdiqën në Luftërat Ballkanike [shih: Justin MC Carthy, *Popujt Osmanë dhe Fundi i Perandorisë*; Tiranë: Alsar, 2017, f. 111.

Gjatë armëpushimit, në rajonin e Matit, trupat serbe e shpërfillën plotësisht të drejtën ndërkombëtare²¹, duke shkaktuar humbje të mëdha tek njerëzit e paarmatosur. Megjithëse Konventa e Hagës ishte nënshkruar nga të gjitha shtetet ndërluftuese në Luftërat Ballkanike, ndër to edhe Serbia, ajo u anashkalua plotësisht për sa i përket nenit IV dhe VII të kapitullit II të saj në lidhje me trajtimin e robërve të luftës, si ushtarakë ashtu edhe civilë. Dhuna e përdorur ndaj të burgosurve shqiptarë nga ana e ushtarëve serbë, cilësohet nga raportet diplomatike italiane të kohës, si e *paimagjinueshme*; ushtarët serb i *trajtuari të burgosurit shqiptarë me një egërsi të pashembullt, duke i martirizuar dhe varrosur të gjallë*.²²

Në fundin e verës së vitit 1913 fshatrat e Dibrës ishin shndërruar në gërmadha, ndërsa në qytet, serbët, thertoren e bagëtive e kishin shndërruar në thertore njerëzore.²³ Shqiptarët burgoseshin e keqtrajtoheshin në masë, vetëm sepse mbanin në krye kësulën e bardhë.²⁴ Vdekjet në territorin shqiptar, vijuan me ritme të larta edhe pas mbarimit të Luftërave Ballkanike. Trupat serbo-malazeze shkatërronin gjithçka në rajonet ku kalonin. Ato nuk mjaftoheshin vetëm me vrasje dhe bastisje, por asgjësuan të gjitha farërat dhe rezervat ushqimore të shqiptarëve dhe u grabitën atyre të gjitha bagëtitë. Vetëm serbët, llogaritet të kenë grabitur 700.000 krerë dele.²⁵ Bastisja nuk ishte taktikë vetëm e trupave të parregullta, por edhe e trupave të rregullta. Ushtritë ballkanike nuk i kishin të mirëorganizuara linjat e furnizimit dhe kishin mungesa thelbësore në logjistikë, rëndom ato i siguronin furnizimet duke ua rrëmbyer popullatës lokale²⁶. Në këtë mënyrë edhe ata shqiptarë që i shpëtuan vdekjes së menjëhershme, u përballën më pas me mjerimin dhe urinë.

²¹ AMAE në AIH, Fondi: *Serie Politica P (1891-1916) Pacco 677, Albania, 1913 IMG_9313-9315*.

²² E. Çiraku, *Dokumente Diplomatie...*, dok.nr. 340, f. 452-453.

²³ Thoma Murzaku, *Kur u caktuan kufijtë e Shqipërisë (1912-1914)*, Tiranë, 2017, f. 243.

²⁴ Po aty.

²⁵ Justin MC Carthy, *Historia e popullsisë së Lindjes së Mesme dhe Ballkanit*, Tiranë: Alsar, 2017, f.35.

²⁶ Wolfgang Höpken, "Modern wars" and "backward societies": The Balkan Wars in the History of 20th century European Warfare, in: Kathrin Boeckh, Sabine Rutar (Eds): *The Wars of Yesterday. The Balkan Wars and the emergence of modern Military Conflict, 1912-1913. Experience, Perception, Remembrance*, Berghahn Books, New York, 2018, f. 27.

Hetimet dhe dëshmitë ndërkombëtare

Raporti Carnegie dhe hetimet ndërkombëtare mbi dhunën ndaj shqiptarëve

Në përpjekje për të kuptuar dhe dokumentuar pasojat e konflikteve ballkanike, një grup studiuesish dhe përfaqësuesish politikë nga vende të ndryshme u organizuan në një Komision Ndërkombëtar të krijuar nga Fondacioni Carnegie për Paqen Ndërkombëtare, i cili u dërgua në Ballkan në vitin 1913 për të hetuar krimet e luftës të kryera gjatë Luftërave Ballkanike. Rezultati i këtyre hetimeve ishte botimi i një dokumenti historik me titull “Raporti i Komisionit Ndërkombëtar për Hetimin e Luftërave në Ballkan” - një dëshmi e drejtpërdrejtë dhe e pavarur mbi masakrat, shkatërrimet dhe dhunën masive që kishte pllakosur rajonin. Ky raport, që përfaqëson një nga burimet më autoritare të kohës, nuk linte asnjë dyshim mbi karakterin sistematik të dhunës së ushtruar ndaj shqiptarëve. Komisioni përshkruante në detaje masakra ndaj popullsisë civile, djegie fshatrash të tëra, tortura dhe vrasje të qëllimshme. Në mënyrë të veçantë, raporti theksonte se shqiptarët në zonat e pushtuara nga Serbia dhe Mali i Zi ishin viktimat e një “politike të programuar të shfarosjes dhe asimilimit me forcë”.

Për historinë shqiptare, raporti Carnegie është një dokument me rëndësi të jashtëzakonshme, pasi ofron një dëshmi të pavarur ndërkombëtare për përmasat dhe natyrën e dhunës së ushtruar ndaj shqiptarëve gjatë një prej periudhave më kritike të historisë kombëtare. Ai mbështet dhe plotëson informacionin e dokumenteve diplomatike italiane e austro-hungareze, duke krijuar një pasqyrë të qartë të realitetit të spastrimit etnik në territoret shqiptare gjatë viteve 1912-1913.

Ajo çka pasqyrohet në raportet e konsujve italianë, në lidhje me egërsinë e masakrave ndaj shqiptarëve, rikonfirmohet gjithashtu edhe nga Raporti i këtij Komisioni hetimor, i cili, nuk do të hezitojë që ta cilësojë luftën ballkanike si *një luftë të keqe fetare, një reprezalje racore vëllavrasëse, që u shndërrua në një garë të egër se kush do të zhvatë më shumë, duke denacionalizuar fqinjin*.²⁷ Në raport është përfshirë edhe një letër autentike prej një anëtari të ushtrisë serbe, e cila ishte publikuar gjithashtu edhe në gazetën serbe të krahut socialist *Radničke novine*, më datë 22 tetor 1913. Në këtë letër, bëhet fjalë pikërisht mbi masakrën e Lumës. Në të raportohet mbi tmerret dhe mizoritë e ushtrisë serbe ndaj popullsisë civile shqiptare, aq ç’njërzore këto mizori saqë

²⁷ *Report Of The International Commission To Inquire Into The Causes And Conduct Of The Balkan Wars, Endowment*, Washington D.C, 1914, f. 15-16.

ushtari serb ndihet vet i terrorizuar nga fakti sesi *njeriu mundet të jetë kaq barbar*.²⁸ Ai raporton se *Luma nuk ekziston më*, dhe se atje nuk ka më asgjë përveç kufomave, pluhurit dhe hirit. Ai vijon më tej, duke pohuar mizoritë e ushtrisë serbe dhe shkruan: *ne i mbledhim trupat e tyre dhe i shpojmë me bajoneta. Plaçkitja vijon ngado. Oficerët u thanë ushtarëve të shkojnë në Prizren dhe të shesin plaçkën e vjedhur*. Artikulli mbyllet, duke deklaruar se ka disa gjëra të raportuara nga ushtari serb, që janë *edhe më të tmerrshme se kaq (!)* dhe duke qenë se *janë aq tmerruese dhe drithëruese, saqë preferojmë të mos i publikojmë*.²⁹ Me shumë gjasa dëshmia e mësipërme i përket publicisti serb Dimitrije Tucović, i cili, pati shërbyer si rekrut i ushtrisë serbe gjatë fushatës ushtarake në Shqipëri dhe letrat e tij nga fronti i luftës, botoheshin rregullisht në gazetën serbe të krahut të majtë *Radničke novine*. Në vitin 1914 ai boton librin *Srbija i Arbanija [Serbia dhe Shqipëria]*, në të cilin, merr në analizë shkaqet që shpunë drejt konfliktit serbo-shqiptar duke kritikuar/denoncuar haptazi dhunën ushtarake serbe në Shqipëri. Sipas dëshmimeve të Tucović-it, ushtarët serbo-malazezë shndërruan në krematoriume fshatra të tëra shqiptarësh në veri të Shqipërisë, në të cilat gratë, fëmijët e të pambrojturit digjeshin të gjallë.³⁰ Kjo dëshmi e tij, konfirmohet po ashtu edhe nga ato se çka raporton Edith Durham, e cila, në një nga korrespondencat e saj përcjell dëshminë e një dëshmitari okular, që i pati treguar se në vilajetin e Kosovës, toka ishte mbuluar nga trupat e grave dhe fëmijëve shqiptarë dhe me sytë e tij, kishte parë një këmbë të gjallë që dilte prej tokës duke u lëkundur pak.³¹

Nga dëshmitë e shumta që Komisioni Hetimor mbledhi në terren, ai mbërriti në konkluzionin se peticionet e shqiptarëve drejtuar fuqive të mëdha dhe në mënyrë të posaçme peticioni i datës 21 shtator 1913, i përfaqësuesve të popullsisë së Gjakovës, Ipekut, Plavës dhe Gucisë, sikurse dhe peticionet e tjera nga Kosova, nuk ekzagjeronin aspak kur denonconin masakrat e trupave të rregullta serbo-malazeze, të cilat, që ditën e parë kur shkelën në territorin shqiptar, vunë në zbatim të gjitha mizoritë e imagjinueshme dhe të paimagjinueshme.³² Në raport thuhet se fshatra të tëra u shndërruan në hi,

²⁸ Po aty, f. 149.

²⁹ *Report Of The International Commission To Inquire Into The Causes And Conduct Of The Balkan Wars, Endowment*, Washington D.C, 1914, f. 149.

³⁰ Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*, Texas A&M University Press, 1999, f. 7.

³¹ Edith Durham, *Brenga e Ballkanit dhe Vepra të tjera për Shqipërinë dhe shqiptarët*, Tiranë: 8 Nëntori, 1990, f. 275.

³² *Report Of The International Commission ...*, f. 150-151.

popullata e paarmatosur dhe e pafajshme u masakrua masivisht nga ushtria serbo-malazeze, e cila kreu dhe vijonte të kryente akte të pabesueshme dhune, plaçkitjeje dhe brutalitet të çdo lloji dhe e gjitha kjo, bëhej me synimin për të transformuar plotësisht karakterin etnik të rajoneve të banuara ekskluzivisht nga shqiptarët³³. Nisur nga sa më sipër, mund të pohojmë se qëllimi i Serbisë dhe i Malit të Zi ishte plotësisht i qartë: shkombëtarizimi i popullsisë ose përndryshe shfarosja për fare e racës shqiptare. Sigurisht, që ka patur kontestime nga ana e palëve të përfshira në konflikt ndaj rezultateve të raportit, sikundër mund të përmendim këtu rastin e Greqisë. Përfundimet e raportit Carnegie shkaktuan zemëratë të madhe tek opinionin publik grek, gjë që u reflektua në një valë notash proteste nga pala greke të botuara në shtypin e huaj me akuza të rënda ndaj Komisionit, siç ishte ajo e *sabotazhit* të pozitave të Greqisë në arenën ndërkombëtare³⁴.

Misioni hetimor italo-austriak

Sikundër u përmend edhe më lart, gjatë Luftërave Ballkanike, denacionalizimi dhe shndërrimi i kombësisë përmes konvertimeve të detyruara, ishte në rend të ditës.³⁵ Ideologjia serbe në funksion të politikës së zgjerimit të hapësirave jetike dhe ekonomike në kurriz të rajoneve të banuara nga shqiptarët, identifikonte si *serbë shqipfolës* të gjithë shqiptarët e fesë ortodokse.³⁶ Prandaj gjykojmë se nuk është rastësore ajo çka raportohej nga konsujt italianë të kohës se elementi katolik shqiptar trajtohej nga ana e autoriteteve ushtarake serbe shumë herë më keq sesa të krishterët e tjerë³⁷. Këtu ka ndikuar padyshim orientimi pro-austriak i katolikëve shqiptarë, por mbi të gjitha parashikimi se konvertimi i katolikëve shqiptarë në fenë ortodokse nuk do të ishte edhe aq i lehtë, gjë që do të vështirësonte procesin e regjistrimit të tyre si serbë apo malazezë. Sinjalizimet e shumta mbi dhunën e paprecedentë dhe të pajustificuar ndaj elementit katolik shqiptar - por edhe atij mysliman - që kulmuan me vrasjen e prifti katolik at Paliç [më 7 maj 1913 në Pejë] për

³³ Po aty, f. 151.

³⁴ Patrick Adamiak, 'Perceiving the Balkan Wars', Hakan Yavuz & Isa Blumi (eds), *War and Nationalism. The Balkan Wars of 1912-1913 and Their Sociopolitical Implications*, University of Utah Press, Utah, 2013, f. 475.

³⁵ Justin MC Carthy, *Popujt Osmanë dhe Fundi i Perandorisë*, Tiranë: Alsar, 2017, f. 113.

³⁶ Po aty, f. 69.

³⁷ AMAE në AIH, Fondi: *Serie Politica P (1891-1916) Pacco 677, Albania, 1913 IMG_9401*, Telegram i konsullatës italiane në Shkup, më 17 shkurt 1913.

shkak të ndihmës që ai u jepte katolikëve dhe myslimanëve shqiptarë për t'i lehtësuar sadopak nga trajtimi çnjerëzor që u bëhej nga autoritetet ushtarake malazeze; do të shtrëngojnë Austro-Hungarinë dhe Italinë të ngarkojnë me mision hetimor dy konsujt e tyre respektivë në Prizren. Gjatë qëndrimit të tyre në qytetin e Gjakovës, konsujt vizituan një numër të madh fshatrash me qëllim marrjen e deponimeve nga dëshmitarët okularë. Ata mbledhën dëshmi nga një numër i konsiderueshëm përfaqësuesish të myslimanëve, që kishin marrë arratinë nga barbaritë e ushtrive serbo-malazeze.³⁸ Sipas dëshmimeve, banorët e zonave të pushtuara, ishin përpjekur të ruanin qetësinë që të mos provokonin ndonjë raprezalje nga ana e malazezëve, por pas urdhrit për konvertimin e detyruar në fenë ortodokse të të gjithë myslimanëve, në zonat kufitare situata ishte shkallëzuar.³⁹ Këto konvertime të diktuar ishin shoqëruar me dhunë dhe mizori të paimagjinueshme. Vetëm në Plavë dhe Guci, me qindra gra dhe fëmijë u mbytën në liqen dhe qindra vetë u vranë për arsye se nuk pranuan të konvertoheshin nga pikëpamja fetare.⁴⁰ Madje sipas raportit të konsullit italian, ushtarët ngulnin bajonetat në gjokset e myslimanëve dhe i përshkonin ata tej për tej, vetëm e vetëm sepse ata refuzonin të bënin kryqin⁴¹. Sipas dëshmimeve private, por edhe deklaratave zyrtare të pasqyruara në raportin e konsullit italian, në Plavë dhe Guci nuk mbeti më këmbë myslimani⁴². Më 10 mars 1912, në Guci, pa asnjë shkak u burgosën të gjithë hoxhallarët, krerët e familjeve myslimane dhe katoliku i pasur i zonës Sokol Deda. Komandantit malazez Avro Zemoviç, i cili ishte cubi famëkeq i Beranës, kishte urdhëruar konvertimin me forcë në bazë të urdhrit të vetë krajl Nikollës, ku në rast kundërshtimi i priste ekzekutimi. Trupat ushtarake malazeze rrethuan qytetin për të mos lejuar askënd që të largohej dhe i detyruan të gjithë banorët të konvertoheshin forcërisht në fenë ortodokse.⁴³ Ndërsa në Plavë, më 17 mars 1913, komandanti malazez kishte thirrur të 13 krerët e familjeve, të cilët po ashtu ishin vënë përpara zgjedhjeve të njëjta, sikundër pati ndodhur më

³⁸ AMAE në AIH, Fondi: *Serie Politica P (1891-1916) Pacco 678, Albania, 1913 IMG_2347 – 2353*, Informacion i konsullit italian në Shkup, drejtuar Ministrit të Punëve të Jashtme, Di Sangiuliano, më 21 maj 1913.

³⁹ AMAE në AIH, Fondi: *Serie Politica P (1891-1916) Pacco 678, Albania, 1913 IMG_2347 – 2353*.

⁴⁰ Po aty.

⁴¹ Po aty.

⁴² Po aty.

⁴³ AMAE në AIH, Fondi: *Serie Politica P (1891-1916) Pacco 678, Albania, 1913 IMG_2347 – 2353*.

parë në Guci: ose të konvertoheshin ose do të pushkatoheshin.⁴⁴ Në Vuthaj në datën 2 mars 1912, u pushkatuan 30 persona, të cilët gjithashtu patën refuzuar konvertimin. Ndërsa të gjithë të tjerët, u detyruan të konvertoheshin. Në Rugovë u pushkatuan 105 vetë po për të njëjtën arsye, nuk pranuan që të konvertohen.⁴⁵ Sa u përket kazave të Pejës dhe Gjakovës, taktika do të ndryshonte disi. Në bazë të asaj çka raporton konsulli italian në Prizren, kësaj here nga autoritetet serbe do të përdorej si shkas kërkimi i armëve, ndërkohë që banorët i kishin dorëzuar ato kohë më parë.⁴⁶ E njëjta gjë edhe në Pejë ku kapiteni malazez Sava Mehmetovic pati dhënë urdhër për *mbledhjen e armëve*, të cilat, siç shkruan konsulli, nuk ekzistonin. Ushtarët malazez urdhëronin secilin burrë me fjalët : “ti do më dorëzosh një mauser”, “ti një martini” e kështu me radhë, ndërkohë që ashtu sikurse edhe në Prizren, shqiptarët nuk kishin se ç’të dorëzonin.⁴⁷ Duke qenë se shqiptarët nuk kishin armë për të dorëzuar, torturat vijonin pa mbarim, derisa ata detyroheshin që për t’i dhënë fund kësaj mizorie, të blinin në vilajetin e Shkodrës dhe Deçanit armët që u kërkoheshin nga autoritetet ushtarake malazeze.⁴⁸ Një numër i madh burrash shqiptarë, katolikë e myslimanë, u varën lakuriq nëpër pemë duke qëndruar ashtu për 8-10 ditë me radhë dhe duke u lagur për çdo orë me ujë të ftohtë që ngrinte menjëherë mbi trupat e tyre. Madje një pjesë e madhe e tyre u rrahën me litarë të lagur nga ushtarët malazezë, derisa vdiqën.⁴⁹ Edhe në Gjakovë, gjithashtu u përdorën tortura nga më mizoret. Ushtarët malazez i zhvishnin shqiptarët dhe i detyronin të uleshin mbi soba metalike të ndezura, duke i detyruar forcërisht të qëndronin në atë pozicion derisa të pranonin konvertimin

⁴⁴ AMAE në AIH, Fondi: *Serie Politica P (1891-1916) Pacco 678, Albania, 1913 IMG_2347-2353*; Konsulli italian ka qenë i kujdesshëm që të shënojë në raportin emrat e krerëve myslimanë të pushkatuar, të cilët janë: Osman aga, Beshir aga, Emin aga i Jakup Ferit, Elmas aga i Jakup Ferit, Sakir aga, Halil aga, Hajredin aga, Jonuz aga, Ahmed aga dhe imami Mullah Sadiku; po ashtu shih tek E. Çiraku, “Shqipëria dhe shqiptarët në raportet diplomatike italiane (1913-1914)”, tek: Shqiptarët dhe Ndërkombëtares në vitet 1912-1926, f.49-66, (përgatiti) L. Dushku, Botimet Albanologjike, Tiranë 2021.

⁴⁵ AMAE në AIH, Fondi: *Serie Politica P (1891-1916) Pacco 678, Albania, 1913 IMG_2347 – 2353*, Informacion i konsullit italian në Shkup, drejtuar Ministrit të Punëve të Jashtme, Di Sangiuliano, më 21 maj 1913.

⁴⁶ AMAE në AIH, Fondi: *Serie Politica P (1891-1916) Pacco 677, Albania, 1913 IMG_9377 -9385*, Konsulli italian në Shkup, i përcjell Ministrit të Punëve të Jashtme, Di Sangiuliano, *Shkup, më 27 mars 1913*.

⁴⁷ AMAE në AIH, Fondi: *Serie Politica P (1891-1916) Pacco 677, Albania, 1913 IMG_9377 -9385*.

⁴⁸ Po aty.

⁴⁹ Po aty.

në fenë ortodokse⁵⁰. Ardhja e konsullit italian dhe e konsullit austro-hungarez, bëri që autoritetet malazeze të frenoheshin disi, pasi nuk dëshironin që këto akte mizore të merreshin vesh në botën e civilizuar. Kjo do të shërbejë për t'u dhënë frymëmarrje banorëve të tmerruar, por që fatkeqësisht nuk do zgjasë për shumë kohë, pasi me largimin e konsujve, dhuna ndaj shqiptarëve do të rifillojë më e egër. Sipas raportit të konsullit italian, rreth 15 mijë myslimanë shqiptarë, të shtrënguar nga dhuna e pandërprerë, u detyruan të marrin arratinë nga territoret e pushtuara prej ushtrive serbo-malazeze, duke braktisur gjithçka që kishin dhe duke iu dorëzuar të pashpresë urisë, skamjes dhe vuajtjeve të mëdha.⁵¹

Shtypi i kohës dhe dëshmitë publike

Raportimet e shtypit evropian

Përveç dokumenteve diplomatike dhe raporteve hetimore, një burim me vlerë të veçantë për të kuptuar dinamikën dhe perceptimin ndërkombëtar të dhunës ndaj shqiptarëve gjatë Luftërave Ballkanike është shtypi evropian i kohës. Gazetat italiane, franceze, austriake, britanike dhe gjermane ndoqën nga afër zhvillimet në Ballkan, duke botuar raportime, korrespondenca nga terreni dhe analiza editoriale që shpesh sfidonin narrativat zyrtare të shteteve agresore. Gazeta si “L’Echo de Paris”, “La Tribuna” (Romë), “Neue Freie Presse” (Vjenë), “Il Giornale d’Italia” dhe “Frankfurter Zeitung” publikuan artikuj të hollësishëm për masakrat ndaj shqiptarëve, shpesh të bazuar në dëshmi të drejtpërdrejta të korrespondentëve që kishin udhëtuar në zonat e konfliktit. Përmes këtyre raportimeve, opinioni publik perëndimor njihej me krimet e kryera nga trupat serbo-malazeze në qytete si Prizren, Shkup, Mitrovicë, Gjakovë dhe në krahinat e Dibrës, Plavës e Gucisë.

Raportimet e Lev Trockit

Në këtë panoramë një vend të veçantë e zë Lev Trockij, i cili, gjatë periudhës së Luftërave Ballkanike, pati punuar si korrespondent lufte i të përditshmes ruse *Kievskaja mysl* [Киевская мысль]. Më vonë, artikujt e tij mbi ngjarjet nga fronti i luftës, ai do t'i përmbledhë në një vëllim të

⁵⁰ Po aty.

⁵¹ AMAE në AIH, Fondi: *Serie Politica P (1891-1916) Pacco 678, Albania, 1913 IMG_2347 – 2353*.

titulluar *Luftërat Ballkanike 1912-13*.⁵² Trockij në këtë përmbledhje, ndër të tjera, përcjell edhe dëshminë e një dëshmitari okular serb gjatë Luftërave Ballkanike në Maqedoni, ku tregohet sesi gjatë fushatave spastruese të çetnikëve serbë kundër civilëve shqiptarë dhe turq, fshatra të tëra shqiptare u shndërruan në flakadanë në kuptimin e mirëfilltë të fjalës. Kufomat e burrave shqiptarë me koka të prera grumbulloheshin poshtë urës kryesore mbi lumin Vardar në qendër të Shkupit dhe thekson se këto trupa shqiptarësh me koka të prera, nuk ishin vrarë në fushë betejë.⁵³ Dëshmi që konfirmon se kemi të bëjmë me vrasje civilësh dhe jo njerëzish të armatosur, konfirmim i spastrimit etnik të shqiptarëve nga ushtritë serbo-malazeze. Bëma që kishte lënë shijen më të keqe për nga niveli i mizorisë, ishte gjymtimi i robërve të luftës dhe kufomave të shqiptarëve, gjë që cilësohej si një praktikë e zakonshme mes ushtarëve serbo-malazezë. Një ushtar malazez, i pyetur për arsyen e prerjes së hundëve, buzëve dhe veshëve, ishte shprehur me normalitet se ky ishte një zakon i vjetër kombëtar dhe e vetmja mënyrë sesi një ushtar mund të dëshmonte heroizmin e tij para komandës së lartë. *Sigurisht që ne kemi prerë hundë: ne e kemi bërë gjithmonë këtë gjë*.⁵⁴

Dëshmitë e Leo Freundlich dhe burimet europiane

Publicisti dhe politikani vjenez Leo Freundlich, në veprën e tij *Albaniens Golgatha [Golgota Shqiptare]*, përmbloodhi një numër të madh artikujsh mbi masakrat serbe ndaj popullsisë shqiptare, të përcjella nga të përditshmet dhe periodikët e ndryshëm gjatë periudhës 1912-1913. Në njërin prej tyre, atë të korrespondentit të luftës së gazetës daneze *Riget*, Fritz Magnussen, të cilin Freundlich madje e cilëson si mik të serbëve, shkruhet se Lufta serbe në Maqedoni nuk ishte tjetër veçse një masakër e tmerrshme dhe shfarosëse kundër popullsisë shqiptare. Magnussen dëshmon se fshatrat shqiptare rrethoheshin nga ushtria serbe dhe më pas u vihej zjarri. Banorët, të cilët dilnin me vrap nga shtëpitë nën flakë, qëlltoheshin nga ushtarët serb. Korrespondenti danez raporton se ushtria serbe fliste me mburrje për këtë gjueti njerëzor.⁵⁵

⁵² *Balkan Wars 1912-13: The war Correspondence*. Libri konsiston në përmbledhjen e artikujve të ndryshëm të Lev Trockij kur ai shërbente si Korrespondent për Luftërat Ballkanike (1912-13) pranë të përditshmes ruse *Kievskaja mysl / Киевская мысль*.

⁵³ Leon Trotsky, *Balkan Wars 1912-13: The war Correspondence*, Monad Press: New York 1980, f. 266-68.

⁵⁴ R.C Hall, *The Balkan wars 1912-1913, Prelude to the First World War*, Londres, Routledge, 2000, f. 136.

⁵⁵ Leo Freundlich, *Albaniens Golgatha: Anklageakten Gegen Die Vernichter Des Albanervol-*

Dëshmitë e përcjella në këtë publikim të vitit 1913, janë tepër të rënda për nga mizoria dhe aktet aspak humane që ato përcjellin. Freundlich, përzgjedhjen e materialeve e ka bërë nga burime të ndryshme austriake, italiane, gjermane, daneze, franceze, si edhe ruse. Sikundër do të shprehet vetë ai, punimi është tepër larg nga të qenit shterues, por që pa dyshim do shërbente për të *zgjuar ndërgjegjen e publikut evropian*⁵⁶ dhe siç parashikoi me të drejtë, pati më shumë peshë në gjyqin e historisë botërore, sesa të gjitha përgënjeshttrimet e Zyrës Mbretërore serbe të Shtypit.⁵⁷

Përgënjeshttrimet zyrtare të Serbisë

Sigurisht, që përgënjeshttrimet e qeverisë serbe nuk munguan. Në përgënjeshttrimin e datës 8 shkurt 1913, Zyra e Shtypit serb, theksonte se mizoritë që pretendoheshin se ishin kryer nga ushtria serbe, ishin thjesht të pamundura për një popull thelbësisht fetar dhe tolerant, si populli serb.⁵⁸

Propaganda serbo-malazeze dhe dimensionit ideologjik Nacionalizmi dhe shtypi si instrument politik

Në fillim të shekullit XIX nacionalizmi do të jetë kryefjala e diskursit politik të kohës⁵⁹. Edhe në Perandorinë Osmane, do të luajë rol thelbësor në zgjimin e ndjenjave nacionaliste si tek popujt e krishterë ashtu edhe tek popujt myslimanë; duke influencuar madje edhe në krijimin e tensioneve etnike e religjioze, të cilat ishin në nënshtresë të komuniteteve të ndryshme. Vetë konfliktet ballkanike do ushqehen ethshëm nga retorika nacionalizuese e shtypit të kohës. Ai do të luajë një rol thelbësor sa i përket përcjelljes/pasqyrimin të informacionit dhe fakteve të ndryshme nga fushëbetejat e vendeve në konflikt, ashtu edhe në orientimin e opinionit publik ndaj çështjeve të ndryshme. Për këtë arsye artikuj të caktuar të botuar në gazetat e ndryshme

kes, Vjenë 1913, f. 9.

⁵⁶ Leo Freundlich, *Albaniens Golgatha...*, f. 5.

⁵⁷ Po aty, f. 32.

⁵⁸ Po aty.

⁵⁹ Në lidhje me efektet e konflikteve në ndërtimin e identitetit kombëtar dhe shtetësisë shih: R. L. Coles, "War and the Contest over National Identity": *The Sociological Review* 11 (2002), 587–609; J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge, 1998; C. J. Calhoun, *Nationalism*, Minneapolis, MN 1997, 78; S. O. Rose, *Which People's War? National Identity and Citizenship in Wartime Britain 1939-1945*, Oxford 2004.

me influencë në vendet europiane do të kenë edhe vëmendjen e posaçme të diplomacisë italiane, të cilat diplomatët italianë i kanë përmbledhur në raportet e tyre drejtuar ministrit të jashtëm Sangiuliano. Nga ky dokumentacion kemi vënë re se shtypi ka shërbyer sipas rastit si:

- Medium gjysmëzyrtar apo zyrtar, për transmetimin e mesazheve/paralajmërimeve të drejtpërdrejta apo të tërthorta nga ana e qeverive të ndryshme;
- Mjet propagande me qëllim përpunimin e opinionit publik në mbështetje të një kauze apo ideje të caktuar.

Përmes gazetës vjeneze “Framndenblatt”, qeveria austro-hungareze i drejton një mesazh të drejtpërdrejtë dhe të prerë Serbisë për të mos pushtuar territoret shqiptare përtej Prizrenit⁶⁰, duke qenë se me pushtimin e tij, serbët e kishin përmbushur detyrën e tyre, aq më tepër që ky është territor i përkiste një kombi tjetër ballkanas [shqiptarëve].⁶¹ Serbia do t’i kundërpërgjigjet këtij paralajmërimi po përmes shtypit, dhe pikërisht me një artikull të gazetës “Samouprava” ku pa u kursyer në nota denigruese kundër shqiptarëve do të theksojë se për arsye kombëtare dhe për hir të pavarësisë ekonomike, ajo [Serbia] ka nevojë të padiskutueshme për një dalje në det; dhe se njohja e një territori të posaçëm shqiptar do të ishte në dëm të paqes në Ballkan dhe të zhvillimit të popujve disa herë më të zhvilluar sesa ata; dhe *se shqiptarët nuk do të vonojnë të ndërsehen mes tyre sikurse kanë bërë gjithmonë*⁶².

Gjithashtu edhe çështja e pavarësisë së Shqipërisë do të artikulohet nga shtypi austriak si një zgjidhje e mundshme dhe e logjikshme në dobi të ekuilibrave dhe interesave gjeopolitikë, por nuk do të mungojë të marrë kundërpërgjigjen e pritshme nga ana e shtypit serb ku nuk do të mungojnë tonet e papërshtatshme dhe stigmatizimet e qëllimshme ndaj shqiptarëve duke i cilësuar ata si *të paafte të shijojnë të mirat e lirisë* dhe krijimin e një shteti shqiptar si artific për të ekuilibruar interesat e Austrisë dhe Italisë.⁶³

Edhe shtypi zyrtar malazez do tregohet tepër vigjilent ndaj artikujve të ndryshëm në mbështetje të kauzës shqiptare, që publikohen në vendet europiane, duke mos u kursyer as ai në artikulime keqdashëse ndaj të kombit shqiptar dhe kauzës shqiptare; e cila sipas shtypit zyrtar malazeze nuk ishte

⁶⁰ E. Çiraku, *Dokumente Diplomatičke...*, dok.nr. 135; Avarna për Sangiulianon; Vjenë, 4 nëntor 1912.

⁶¹ Po aty, dok.nr.136; Rinella për Sangiulianon; Beograd, 7 nëntor 1912.

⁶² E. Çiraku, *Dokumente Diplomatičke...*, dok.nr.136; Rinella për Sangiulianon; Beograd, 7 nëntor 1912.

⁶³ Po aty, dok.nr.143; Rinella për Sangiulianon; Beograd, 11 nëntor 1912.

gjë tjetër veçse një rebelim kundër regjimit të xhon-turqve për shkak se ata [xhon-turqit] kërkuar t'i çarmatosnin. *Armët, thekson artikulli, janë i vetmi mjet me të cilin shqiptarët sigurojnë jetesën, me armë kanë dëbuar serbët nga Serbia e vjetër për t'u marrë katandinë dhe nuk i kanë përdorur aspak për autonominë e Shqipërisë.....*⁶⁴

Fushata stigmatizuese kundër shqiptarëve

Duke qenë se pjesa më e madhe e shqiptarëve i përkiste besimit mysliman, opinionin publik në perëndim, nuk kishte ende një bindje apo dhe opinion të caktuar rreth tyre. Ky boshllëk u shfrytëzua taktikisht nga shtypi serb për të iniciuar një fushatë stigmatizuese në dëm të tyre [shqiptarëve].⁶⁵

Shtypi zyrtar dhe gjysmë-zyrtar serb, luajti rol mbështetës edhe ndaj politikës së spastrimeve etnike të qeverisë serbe. Propaganda serbe në Turqi, prej shumë kohësh ishte angazhuar me të gjitha mjetet për të ndezur urrejtjen etnike ndaj shqiptarëve⁶⁶. Veçanërisht në periudhën para Luftërave Ballkanike, një numër i caktuar intelektualësh dhe gazetarësh serb do t'i bashkohen gjuhës së urrejtjes kundër shqiptarëve, duke i cilësuar ata si një nga popujt fisnorë ndër më barbarët në Europë, apo “Indianët e Europës”, si “dembelë të egër” etj.⁶⁷

Shqiptarët, rëndom do të konsiderohen të paaftë për të formuar një shtet të vetin, e si të tillë nuk u mbetej tjetër gjë veçse t'i nënshtroheshin ndikimit civilizues të shtetit serb⁶⁸.

Kjo përqasje paternaliste, nuk ishte tjetër veçse një mbulesë për synimet ekspansioniste të Serbisë, e cila, para fillimit të Luftës së Parë ballkanike, do të lidhe me Bullgarinë një marrëveshje të fshehtë për ndarje territoriale, ku veriu i Shqipërisë do i njihej Serbisë.⁶⁹

Gjë që nuk vonoi të reflektohej në dhunën e pamëshirshme dhe të vazhdueshme të bandave serbe ndaj shqiptarëve dhe do të kulmojë në një

⁶⁴ E. Çiraku, *Dokumente Diplomatiqe...*, dok.nr.171; “Gals Tzernagorta” 10-23/11/1912 nr.51, f. 272-274.

⁶⁵ Po aty, dok.nr. 134, 136, 143, 193, 337.

⁶⁶ AMAE në AIH, Fondi: Serie Politica P (1891-1916) Pacco 738 IMG 655-669.

⁶⁷ Djordje Stefanovic, Seeing the Albanians through Serbian Eyes: The inventors of the Tradition of Intolerance and Their Critics, 1804-1939, *European History Quarterly* 2005 35:465; DOI 10.1177/0265691405054219; <http://ehq.sagepub.com/content/35/3/465>.

⁶⁸ *European History Quarterly* 2005 35: 465; Djordje Stefanovic f.474; DOI:10.1177/0265691405054219.

⁶⁹ Po aty.

fushatë të egër dhune dhe mizorie nga ana e ushtrisë serbe, ku nuk do të përfillen më as nocionet elementare të të drejtave njerëzore.⁷⁰

Shtypi serb, përdori pa teklif një gjuhë të drejtpërdrejtë me tone të qarta shoviniste kundër racës shqiptare, duke bërë avokatinë e gjenocidit serb ndaj shqiptarëve. Të përditshmet serbe nuk reshtën së publikuari deklarata, ku hidheshin teza të tilla si: *shkatërrimi i racës shqiptare është më se i nevojshëm për paqen në Ballkan*⁷¹(!). Në këtë fushatë denigruese antishqiptare ishte aktivizuar ethshëm si shtypi proqeveritar ashtu edhe ai opozitar serb.⁷² Në dokumentet diplomatike italiane, jemi ndeshur në raporte të konsujve italianë, të cilat, kanë të bëjnë pikërisht me këta lloj artikujsh tepër të shpeshtë në shtypin serb, ku nën ethet e fushatës mediatike kundër kombit shqiptar, nuk ngurrojnë ta cilësojnë atë *si të pazhvilluar dhe të paqytetëruar; kështu që të padenjë për të patur një shtet të tijin*, madje pa hezituat edhe të akuzojë shqiptarët *për dhunë kundër serbëve* (!).

Propaganda serbe synonte përpunimin e opinionit publik ndërkombëtar për ta bindur atë mbi të drejtën legjitime serbe për një port në Adriatik, dhe në të njëjtën kohë të bindte edhe opinionin publik vendas në lidhje me legjitimitetin dhe palëkundshmërinë e qeverisë për të përmbushur deri në fund aspiratat territoriale serbe. Gazeta zyrtare “Samouprava” do të shprehet ethshëm kundër njohjes së autonomisë së Shqipërisë duke sjellë si analogji rastin e Bosnje-Hercegovinës. Artikulli i drejtohet opinionit publik ndërkombëtar dhe vendas me arsyetimin se praktika e Austro-Hungarisë me Bosnjën nuk mund të zbatohet në rastin e Serbisë me Shqipërinë, pasi në rastin e sllavëve të Bosnjës dhe Hercegovinës bëhej fjalë për një popull më afër racës europiane pra më afër vlerave dhe qytetërimit europian; krejt ndryshe nga shqiptarët që përshkruhen në artikull si ende të paqytetëruar dhe tepër larg vlerave të qytetërimit europian dhe që nga kjo *pikëpamje [e qytetërimit] qëndrojnë shumë herë më poshtë sesa serbët e Bosnjës dhe Hercegovinës*.⁷³ Shqiptarët rëndom cilësohen nga shtypi serb si të paaftë për të ndërtuar shtet dhe për t’u vetadministruar; madje në raportet diplomatike italiane janë raportuar edhe artikuj të ndryshëm të gazetave serbe, ku deklarohet se ishte i nevojshëm shkatërrimi i racës shqiptare.⁷⁴

⁷⁰ AMAE në AIH, Fondi: Serie Politica P (1891-1916) Pacco 738 IMG 655-669.

⁷¹ Po aty.

⁷² Thoma Murzaku, *Kur u caktuan kufijtë e Shqipërisë (1912-1914)*, Tiranë, 2017, f. 253.

⁷³ E. Çiraku, *Dokumente Diplomatie...*, dok.nr.193, f. 299 -305.

⁷⁴ Po aty, dok.nr. 340, f. 452-453

Zërat kritikë brenda Serbisë

Megjithatë duhet të përmendim, se në mes të kësaj fushate urrejtjeje ndaj shqiptarëve, nuk munguan zërat e disa intelektualëve dhe politikanëve serbë, të cilët, u shprehën haptazi kundër diskursit hegjemonist të Serbisë. Sikundër është rasti i Dimitrije Tucović-it, lider i Partisë Social Demokrate serbe, i cili kritikoi qartë dhe fort gjuhën stereotipizuese antishqiptare dhe ambiciet territoriale të Serbisë në kurriz të Shqipërisë.⁷⁵ Mobilizimi i propagandës serbe kundër shqiptarëve, përpos të tjerash, kishte synim njohjen e së drejtës së Serbisë për të kërkuar dëmshpërblim dhe rishikimin e atyre vendimeve të Konferencës së Ambasadorëve në Londër me të cilat Serbia nuk binte dakord.⁷⁶ Megjithatë, fushata stigmatizuese ndaj shqiptarëve, sado që u vu në qendër të spekulimeve të makinerisë diplomatike dhe propagandistike të qeverisë serbe, nuk arriti të kishte suksesin e dëshiruar⁷⁷. Vet faktet flisnin ndryshe. Gjatë Luftërave Ballkanike, serbët, duke mos llogaritur vdekjet në ushtri, ishin popullsia me numrin më të ulët të vdekjeve,⁷⁸ në një kohë kur Shqipëria ishte rajoni me shkallën më të lartë të vdekshmërisë.⁷⁹ Fakt që fliste kundër pretendimeve serbe.

Kuadri social i dhunës

Luftërat Ballkanike, ndonëse u shpallën si përpjekje për çlirim kombëtar dhe rrëzim të despotizmit osman, në realitet u shndërruan shpejt në konflikte të përgjakshme midis vetë aleatëve, duke sjellë pasoja shkatërruese për popullsinë civile. Reduktimi i dhunës vetëm në kuadrin e nacionalizmit do të ishte i pamjaftueshëm për të shpjeguar përmasat dhe intensitetin e saj. Në sfond, vepronin edhe faktorë të thellë socio-ekonomikë, të cilët, nxitën pjesëmarrjen e segmenteve të ndryshme të shoqërisë në dhunë të organizuar apo spontane.

⁷⁵ Djordje Stefanovic, *Seeing the Albanians through Serbian Eyes: The inventors of the Tradition of Intolerance and Their Critics, 1804-1939*, *European History Quarterly* 2005 35:465; DOI 10.1177/0265691405054219; <http://ehq.sagepub.com/content/35/3/465>.

⁷⁶ Thoma Murzaku, *Kur u caktuan kufijtë e Shqipërisë (1912-1914)*, Tiranë, 2017, f. 253.

⁷⁷ Po aty, f. 254.

⁷⁸ Justin MC Carthy, *Popujt Osmanë dhe Fundi i Perandorisë*; Tiranë:Alsar, 2017, f.112.

⁷⁹ Justin MC Carthy, *Historia e popullsisë së Lindjes së Mesme dhe Ballkanit*, Tiranë:Alsar, 2017, f. 35.

Raporti i Komisionit Carnegie, ka vënë në dukje qartë se Luftërat Ballkanike bartnin elementë të një revolucioni social, ku bujqit - zakonisht të krishterë - u ngritën kundër pronarëve të mëdhenj të tokave, shpesh myslimanë.⁸⁰ Në këtë kontekst, dhuna mori edhe formën e larjes së hesapeve të vjetra, të hakmarrjeve personale apo kolektive, me synim rishpërndarjen e pasurisë. Kjo ndihmon të kuptohet bashkëpunimi midis formacioneve paraushtarake dhe banorëve lokalë, ku lufta u perceptua si mundësi për përfitim material dhe shfrytëzim të vakumit të krijuar nga rënia e autoritetit osman.

Kombinimi i këtij aspekti social me karakteristikat antropologjike të rajonit - ku dhuna dhe lufta kishin qenë pjesë e përvojës historike - krijoi terrenin e përshtatshëm për një dhunë të pakontrolluar. Ballkani, si hapësirë me ndarje të ndërlikuara etnike e fetare dhe me trashëgimi të dobët të sundimit të ligjit, përbënte një arenë të brishtë, ku çrregullimi shpejt prodhonte kaos. Në kohë lufte, kufijtë moralë shpesh zhduken: siç dëshmojnë studimet sociologjike, individët përfshihen më lehtë në veprime ekstreme si hakmarrje, banditizëm apo plaçkitje, duke mos e dalluar më vijën mes aktit të luftës dhe krimit. Nën këtë prizëm duhet parë edhe bashkëpunimi i formacioneve paraushtarake me banorët lokalë.⁸¹

Në rastin e Luftërave Ballkanike, kufiri ndërmjet ushtarit, civilit dhe dhunuesit, u bë i paqartë. Dhuna ushtarake u përzje me hakmarrje shoqërore, etnike dhe personale, duke prodhuar një realitet të errët, ku brutaliteti nuk ishte përjashtim, por pjesë përbërëse e konfliktit. Kjo valë dhune e shfrenuar nuk ishte thjesht pasojë e urrejtjes kombëtare, por edhe e një përmbysjeje të strukturës shoqërore të trashëguar nga Perandoria Osmane, që çoi në rishpërndarje të dhunshme të pushtetit dhe pasurisë në territorin e dikurshëm të Rumelisë.

Luftërat u ofruan mundësi disa grupeve të caktuara shoqërore për të larë hesapet e vjetra, ku në shumë raste, morën formën e një lufte klasash. Nën këtë optikë, lufta për ta perceptohej si një mundësi. Sipas historianit britanik Mark Mazower, në fshatrat maqedonase mbivalonte një lloj banditizmi i vegjëlisë, që nuk ishte tjetër, veçse pasojë e pakënaqësisë socio-ekonomike

⁸⁰ *Report Of The International Commission To Inquire Into The Causes And Conduct Of The Balkan Wars, Endowment*, Washington D.C, 1914, f. 71.

⁸¹ Panagiotis Delis (2018): Violence and civilians during the Balkan Wars. (1912-1913), *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, f. 2, DOI: 10.1080/19448953.2018.1493854.

të zgjatur në kohë.⁸² Duhet përmendur edhe fakti se bastisje ka patur edhe tek shtëpitë e të krishterëve të kamur apo hebrenjve, duke i dhënë kështu ngjyrimet e një konflikti social.⁸³

Arsyet e një niveli kaq të lartë dhune ndaj civilëve në Ballkan, duhen kërkuar edhe tek kombinimi i dy karakteristikave antropologjike e historike, sikundër janë familjariteti me dhunën dhe luftërat; si dhe vetë konteksti historik i Ballkanit.⁸⁴ Gjithashtu, gjeografia etnike e rajonit dhe trashëgimia e vonë e Perandorisë Osmane ofruan parakushtet e nevojshme për të gjeneruar dinamikat e mëvonshme, të cilat, u ushqyen ethshëm edhe nga propaganda e vrullshme e vendeve përkatëse. Në kohë lufte, dhuna ndaj popullatës civile, është një efekt anësor i pashmangshëm. Studime të ndryshme psikologjike e sociologjike, kanë dalë në përfundimin se luftëtarët, kur përballen me situata ekstreme, zgjerojnë barrierat morale, duke sjellë një liri interpretuese dhe të sjelljes, që nuk e ndeshim në kohë paqeje.⁸⁵ Zhvendosja e kufijve mes asaj se çka konsiderohet sjellje normale dhe kriminale, u ofron mundësi aktorëve pasivë apo aktivë, për t'u përfshirë në akte dhune, sikundër është hakmarrja, banditizmi, plaçkitja, etj. Edhe Luftërat Ballkanike nuk duhen gjykuar jashtë kësaj optike.

Në rastin e Luftërave Ballkanike, nuk është dhe aq i qartë kufiri mes luftëtarëve, civilëve dhe dhunuesve të viktimave. Dhuna ushtarake është e thurur me kontekstin historik, duke hapur kështu kutinë e Pandorës. Brutaliteti ekstrem i këtyre luftërave, dinamikat në fushëbetejë, valët e mëdha të emigrimeve dhe rindërtimit demografik, janë të lidhura ngushtë me zhvillimin historik gjatë periudhës së fundit të epokës Osmane. Ndikimi që pati ky konflikt tek popullata civile do të cenojë një herë e përgjithmonë rendin delikat, që kishte mbizotëruar atje përgjatë Perandorisë Osmane. Rumelia ka qenë qendra e aspiratave irredentiste për shtetet ballkanike dhe territoret atje, kanë qenë zona shqetësimesh për shkak të paaftësisë apo mosvullnetit të Portës së Lartë për të vendosur sundimin e ligjit. Konflikti ballkanik shënoi zhvendosjen e këtyre zonave nga Perandoria shumëkombëshe osmane në

⁸² Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, Harper Perennial, London, 2004, f. 335.

⁸³ Hellena Katsiadakis, "The Balkan War's experience: understanding the enemy", in James Pettifer and Tom Buchanan (editor), *War in the Balkans: Conflict and Diplomacy before World War I*, Tauris, London, 2016, f. 230, 227.

⁸⁴ Për më shumë rreth lidhjes së elementeve specifike shoqërore dhe rolit të familjaritetit me nocionin e dhunës, shih: Stathis Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, f. 330-363.

⁸⁵ Sonke Neitzel-Harald Welzer, *Soldaten. On Fighting, Killing and Dying. The Secret Second World War Tapes of German POWs*, Simon & Schuster, Great Britain, 2013, f. 44, 318.

shtete kombëtare. Ai duhet konsideruar si një konflikt i gjerë, që përmban tiparet e një lufte mikserë përzierë: civile, fetare dhe etnike.

Përfundime

Analiza e masakrave të ushtruara nga forcat serbo-malazeze ndaj popullsisë shqiptare gjatë Luftërave Ballkanike 1912-1913, në dritën e dokumenteve diplomatike italiane dhe burimeve të tjera bashkëkohore, dëshmon qartazi për një strategji të planifikuar dhune, e cila kishte për qëllim jo vetëm nënshtrimin ushtarak të territoreve shqiptare, por edhe shfarosjen fizike, asimilimin dhe zhdukjen e pranisë shqiptare në ato zona. Kjo strategji përbënte një përpjekje të vetëdijshme për homogjenizim etnik dhe ndërtim të shteteve të reja ballkanike mbi baza ekskluziviste. Burimet diplomatike italiane, raportet e misioneve ndërkombëtare dhe shtypi evropian i kohës ofrojnë një dëshmi të shumëfishtë dhe të harmonizuar për përmasat e dhunës, për rolin e trupave të parregullta në zbatimin e krimeve, si dhe për mekanizmat e propagandës që kërkonin ta justifikonin apo ta fshihnin këtë dhunë. Shqiptarët, në këtë kontekst, u ndëshkuan për pozitën e tyre strategjike, për përkatësinë e tyre fetare dhe për mungesën e një përfaqësimi të organizuar ndërkombëtar.

Përveç humbjeve të drejtpërdrejta njerëzore dhe materiale, pasojat afatgjata të kësaj dhune kanë qenë strukturore dhe psikologjike: u thyen lidhje shoqërore, u shpërbënë bashkësi të tëra, u dëmtua ndërgjegjia kolektive dhe u forcuan ndjesitë e pasigurisë dhe cenueshmërisë që do të shoqëronin shqiptarët për dekada më pas. Në të njëjtën kohë, kjo përvojë përbën një pikë kthese në ndërtimin e vetëdijes kombëtare shqiptare, e cila filloi të artikulohej përmes një kujtese kolektive të dhunës dhe rezistencës. Ky studim synon të kontribuojë në ndriçimin e një periudhe historike që vazhdon të mbetet e nënstudiuar në nivel ndërkombëtar, si dhe në rivlerësimin e mënyrës se si dhuna është përdorur në Ballkan si mjet për ndërtimin e shtetit dhe përjashtimin e tjetrit. Në një kohë kur diskutimet mbi identitetin, kufijtë dhe të drejtën ndërkombëtare janë rikthyer në qendër të vëmendjes globale, rishikimi kritik i ngjarjeve të viteve 1912-1913 merr një rëndësi të veçantë për të kuptuar themelet e paqëndrueshmërisë dhe tensioneve në rajon.